

MEZEI JÓZSEF: A SZIMBOLISTA ÉLMÉNY KIALAKULÁSA

REVICZKY GYULA

(Akadémiai, 1968.)

„Rendhagyó mű”, — így minősítette monográfiáját Mezei József. Valóban túladata a műfaj ismert sablonjain! Nincs biográfia, nincs szokványos kortörténet; a gondolatmenet és a szerző által „variációs módszer”-nek nevezett eljárás rendezí egyiségbe az anyagot. S nem önkényes újításról van szó, mert a műforma itt is szoros kapcsolatot tart az anyaggal. Témája megközelítésében szintén sok friss, érdekes szemléleti módot adoptált. Különösen elgondolkoztató a dolgozat alapötlete: a szimbolizmus elsősorban élmény, s csak másodsorban stílus. A szimbolista program, mint irodalmi mozgalom, időben mögötte jár az élménynek, s Mezei szerint — a döntő ebben is a lelki attitűd, a lelki szabadság és látás, nem pedig a stílusprogram, nyelvi elképzelés vagy a formák megmerevítése. Mindennek aztán messze vezető történeti, sőt elméleti következményei vannak.

Irodalomtörténeti téren megszoktuk már, hogy azoknál a 19. sz. második feléhez vagy a századvéghez tartozó költőknél keressük a szimbolizmus előfutárait, akiknél felbukkannak a szimbólum formai jegyeinek elemei. Így hangsúlyozódott Zilahy Károly lírájának zárt képkincse, a plaszticitástól elszakadó, belső, lelki tájak festése, Vajda hangulatszimbolikája vagy pl. Komjáthy vizionárius látásmódja, szömisztikája stb. Most kiszélesül a kör, mert a külső, formai ismérvek helyett lényegi, bensőbb szempontokat kapunk. Az eddig inkább az újklasszicizmus felé közelített Reviczky is belefoglalódik a szimbolista „közérzet”, a szimbolista élményvilág birodalmába, s Arany vagy Tompa néhai ideges magányának egy-egy mozdulata is súrolja e birodalmat. Színvonalasan, jól oldja meg a dolgozat e szélesítő törekvést.

Jól oldja meg a másik, részben elméleti, részben történeti kérdést is: bizonyítani Reviczky élményvilágának rokonságát a szimbolista-kéval, s kifejtteni, összerakni e lírai lelkevilág jellemző vonásait. Voltaképpen ennek a feladatnak a kifejtése teszi ki a monográfia legnagyobb részét. S itt valóban jószemű, jóérzékű historikusnak bizonyul Mezei. Higgadtan alkalmazza a pszichológia és pszichológiai irodalomtörténetírás felhasználható szempontjait, s elegáns, lendületes esszé-stílusban fejtegeti sok egyéni, eredeti megfigyelését. Jó érzékkel elemzi az egyszerű lélektani élmény és az esztétikai élmény különbségét, majd hosszan vizsgálja azt a bonyolult lelki helyzetet, a lelki reflexek játékát, töréseit, a személyiség magatartását, amelyet magányában kialakít: hogyan tölti meg e magányt a zseni-gögg messianizmusával? — Szeretetet, áldozatot, részvét hogyan vezet el a magány

önmagával ellentétes reflexéhez: a másokba beolvadás, a másokkal összeolvadás vágyához (*Az odz panasza*). E magányban hogyan bontakozik ki a költő varázsló-szerepe, képességeinek világ helyett világot teremtő erejébe vetett hite. Az én és a világ elidegenülésében új, szubjektív rendet visz bele a dolgokba a megnövekedett személyiség, mintegy fölény a tárgyaknak, s így az élmény és a lírai magatartás világában implicite adva van a szimbolizmus lehetősége. A két eltérő Reviczky-kötet, az *Ifjúsgom* (1874–1883) és a *Magány* (1883–1889) magatartás-változatait oly finoman, oly bőséggel tárja fel a szerző, hogy dolgozatát szinte elárasztják a lelki viselkedési formák variációi. Gazdag eszmetörténet, világirodalmi párhuzamok, esztétikai-filozófiai fejtegetések teszik teljessé az irodalomtörténeti anyagot.

Minden „rendhagyó mű” — *nyitott* alkotás: eredményei meggyőznek és provokálnak, továbbgondolkodásra ösztönöznek és vitára készítetnek. Magam két kérdés köré csoportosítanám azokat a megjegyzéseimet, amelyek részben tényrögzítések, részben töprengések, részben ellenvélemények.

Látszólag *módszertani* megjegyzéssel kezdjük. Mezei vállalkozásának lényege s műve túlnyomó része az, hogy a versekből levonja a költő szimbolista élményének jellemző sajátosságait. E terjedelmes munka voltaképpen elemzés-sorozat, kb. 35–40 vers részletes boncolása. Szükségképpen fel kell tehát vetnünk azokat a kételyeket, amelyek — a szerző interpretációs eljárását látva — támadtak bennünk.

Mezei elemzéseinek lényege az, hogy hosszú gondolatsor konklúziójának, a magatartás és az élményvilág végereményének tekinti a verset. „A vers ‚értelme’, jelentése — írja — nem önmagában van, beletartozik valamiféle ‚egységbe’, amely egyrészt a művön belüli egység, a ‚stílus’, az életmű egységébe, de a korba is, amelynek kirajzolódnak jellegzetes vonalai, részletei, sokszor egyetlen versben . . . Amit egy-egy mű háttérének szoktunk nevezni, az nemcsak rávetül, hanem benne is van a műalkotásban, akár egy versben is. . .” Célja így mindig az, hogy kifejtse a verset *megelőző* gondolatsort, hogy a feltételezett előzményekből, *deduktív módon* közeledjen a műalkotáshoz. Következik ebből, hogy mindig bizonyos távolság van a vers és a róla adott elemzés között, s hogy e távolság néha kozmikus arányokat ölt. Mintha csak alkalom lenne a szerző számára a vers, hogy ennek ürügyén nagyívű gondolatsorokat vázoljon fel, hogy egy-egy szó, egy-egy sor kapcsán terjedelmes fejtegetéseket közöljön. Ránő így az elemzés a versekre, messze túlnő azokon, nagyarányú filozófiai-pszichológiai-esszéista gondolatsor oktrojálódik rájuk. Két veszcélyről van itt szó. Egyik: az ilyen eljárás magában hordja a túlmagyarázás és a belemagyarázás veszélyét, mert nem ellenőrzi és nem

fékezi magát a szöveggel, mert kozmikus távolságból nézi a verset. Nem is mindig tudja elkerülni a szerző az ilyen buktatókat. A másik veszély: a vers önnön állítólagos előzményének, az élményvilágnak és a magatartásnak pusztá példatárává válik. Nem az élmény és kifejezés egységében vizsgálja a kiválasztott verset Mezei József; mint műalkotást, mint objektívalódott formát — nem is elemzi. Annyit csinál csupán, hogy a másfél évtizeddel ezelőtti elemzések súllyal szociológiai szempontjait kicseréli társadalmi-pszichológiai-filozófiai szempontokkal. Persze az elemzéssorozat verseinek előzményei gyakran rokonok, hasonlóak; így szakadatlan forrásai az ismétlődéseknek, s nehezen olvashatóvá teszik a művet. E sok új eljárást hozó munka tehát épp az elemzési módban ad legkevesebbet. Hiányzik belőle az utóbbi évek árnyalt interpretációs gyakorlata, amely a műben a művészet kinyilatkozását keresi. Egyetlen példát említsünk meg a harminc-egynéhány közül, a 12 soros *Propria laus*-t. A forma, a stílus ars poeticájának nevezi Mezei, de elemzése semmiféle tanulságot nem von le Reviczky művészi megoldásaira. Saját útján jár; a vers ürügyén értekezik arról, hogy miért vonzódott a romantikus, a realista és a naturalista ars poetica a formai kérdésekhez, majd eléggé szervetlenül s nem is eléggé megnyugtatóan tekinti át a történetiség elvének 19. századi változatait. Elmélkedik a romantikus társadalmiság csődjéről, a l'art pour l'art-ról, s végül lelkes szavakkal elismertli a vers tartalmát.

A deduktív, a verselemzés ürügyén eszmei-filozófiai-lélektani előzményeket nyomozó eljárás szorosan összefügg a disszertáció legkényesebb pontjával, a következő problémákkal: Reviczky portréjának elrajzolásával. Az igaz (s ennek bizonyítása Mezei valódi érdeme) hogy Reviczky élményvilága, lírai lelkivilága rokon a szimbolistákéval, de — mégsem alkotott szimbolista lírát. Megkerüli Mezei ezt az ellentétet. Egy-két futamként felbukkan ugyan a dolgozatban az a sejtélem, hogy itt valamilyen átmenetiségről, félútról van szó, a mű főtémája és fortisszimója azonban a Reviczky-versek szimbolizmusát bizonygatja. E bizonyítás érdekében választja következetesen ketté az élményt és a kifejezést. Teljesen az élményre koncentrál, a formai oldal nem érdekli, pedig ha kitekint erre a tájra is, tanulságos dolgokat tud mondani. Idéztük már azt a véleményét, amely szerint a szimbolista forma lényegtelen, csak modoros stílus-program, amely bőrtönbe zárja az élményt. Az a megjegyzés is olvasható a dolgozatban, hogy a forma, a stílus, a kifejezés ellentétes is a szimbolista élmény természetével, mert „a szimbolista élménynek, azaz lélektani élménynek nincs meghatározott formája”. (24.) Programszerű tehát a formai oldal elhanyagolása.

Nyilvánvaló, hogy mindenféle élmény lelki élmény, hogy semmiféle élménynek nincs meghatározott formája. Amikor kifejezi a költő

lelki tartalmait, akkor az anyag ellenálló természetével küszködik, s azt a harcot vívja meg, amelyről pl. Heine is szólt az *Énekek énekében*. Sokat lehetne arról is meditélni, hogy beszélhetünk-e szimbolista (s a példa hatására — mondjuk — romantikus, realista, expresszionista stb.) élményről, tehát egyes irányzatokhoz kötődő lelki-tartalmakról. Mert ha helyes ez a szemlélet, akkor mégis kell lenni valamilyen titkos kapcsolatnak élmény és forma, lelkítartalom és expresszió között. Nyilvánvaló továbbá, hogy az élmény önmagában semmi, nem költészet, legfeljebb a romantika hitte annak. Költészet csupán a kifejezésben objektívalódó élmény. Ráadásul a másik ember élménye számomra csak a kifejezésben van adva, csak a kifejezésben szemlélhetem, tanulmányozhatom. A költői kifejezésben viszont az élmény már alakított élmény, nem a pusztán lelki történések vagy lelkiállapot. E fázistól eltávolodik már az alakítás, s így a szerepeknek, a lírai hős öntilizálásának, az empirikus „én” és a lírai hős egymástól való távolodásának problémájához érkezünk. S elképzelni is lehetetlen, hogy a kifejezés, az alakítás, a formai oldal ne tartalmazza olyan specifikus, csak a szimbolizmusra jellemző szemléleti-magatartásbeli elemeket, amelyek lényeges, megkülönböztető ismérvek. Csak eme ismérvek elhanyagolásával, és pusztán az élményi rokonság alapján lehet közelíteni Reviczkyt Adyhoz vagy a francia szimbolistákhoz. Mert a formai oldal mást mutat, azt, hogy a szimbolista színezetű élményeit nem szimbolista módon, nem szimbolista eszközökkel fejezte ki Reviczky. Mezei célja az volt, hogy az élményvilág feltárásán túl, szimbolista lírikust formáljon hőséből. Ezért nem vizsgálta az ellentmondó formai oldalt; másrészt viszont olyan szimbolista tulajdonságokat visznek át a versekre a művet távolból néző elemzői, amelyek nem állják meg a helyüket, ha szembesítjük az interpretációt a művel. Az egyes versekhez csatolt deduktív fejtegetések önmagukban igazak, igazak akkor is, ha egy Ady-versre vonatkoztatjuk, de vitássá válnak, ha a tárgyalt Reviczky-versekkel vetjük össze őket. A hasonlóság és különbség dialektikájának feltárása hiányzik a monográfiából.

Az *INRI*-ről írja például, hogy vallásos misztikájában a szimbolizmus a meghatározó élmény, s ez igaz is, de a vers hagyományos, klasszicizáló, epikus-drámai vers. Szimbólumról, szimbolizmusról ír a *Palinodia* ürügyén is, pedig szintén áttetsző, egyértelmű, klasszicizáló mű a költemény. Csupán a „nagy bánat”, a „szörnyű bánat” tartalma homályos és oszcilláló, s e kifejezéseket kommentálja a terjedelmes okfejtés. Nem szimbolista költemény az a vers sem (*Salamon király álma*), amelynek oly nagy jelentőséget tulajdonít Mezei, s amelyből kielemezi a szimbolista jelentésvariációkat. Témája az álom, az álom megfejtése, magyarázata; mesei jellege van. Az álomhoz és a meséhez valóban hozzátartozik a jelentés-oszcilláció, a

variációs lehetőség, ám a vers maga fejt meg az álmot, tehát nem fonja be az olvasót a sejtelmes rejtvénytyszerűséggel, a jelentés határvonalainak elmosásával, titokszerűséggel. A szimbolista költő az álmok, a sejtelmek, a megérvés, a révület, a feszengő, ideges lelki-világ hullámaira csábít bennünket, Reviczky pedig a bizonyosság felé vezet, az álom-titok megfejtése, eloszlátása felé. Magatartása tehát éppen ellentétes a szimbolista magatartással. Képnek és jelentésnek a hasadása, távolítása, a jelentés-variációk rejtvénytyszerűsége, az önmagukon túlmutató képek teljesen hiányzanak Reviczky költészetéből. S ennek nem mond ellent az, hogy néha az ő kifejezőmódjának is megvan a „holdudvara”, hogy ő is használ jelképeket. Ezek hozzátartoznak minden valamirevaló vers lényegéhez, s nem a szimbolizmus specifikumai.

Mivel kép és jelentés szimbolista távolításáról itt aligha beszélhetünk, így Reviczky költészetéből a látomásszerűség, a kép és jelentés víziószerű kivetítése is hiányzik, s nincs meg a visszatérés sem ahhoz a primitív, ősi, képics gondolkodáshoz, amelyhez a szimbolizmus visszanyúl. Természetesen tematikailag Reviczkynél is felbukkan a vízió, a látomás; szép példa rá *Az utolsó költő*, de nem is tematikáról van itt szó. Az hiányzik a versekből, amit sokszor oly fontosnak tart Mezei: a jel és jelentés távolítása, meghasadása, s e távolításban rejlő variációs-lehetőség. Nem kényszeríti arra a képet, a tárgyat, a jelet Reviczky, hogy önmagán túli tartalmakat, jelentést hordozzon: olyan jelentést, amely nem következik a jel természetéből, csupán a vízióban olvadnak össze. A vízió tehát csupán téma, de nem a tárgyakat önmagukon túlmutató jelentés hordozására kényszerítő látomás. S e helyzetet több ok magyarázza, de csak egyet emelünk ki.

Költészetünk Petőfi–Arany kifejező eszközeitől való elfordulásában fontos szerepet kapott az élmény-absztrakció, a kifejezés olyan módja, amely elszigeteli az élményt a kiváltó élethelyzettől, a körülményektől, az időtől. A szimbolizmus még tovább lépett, s a komplex, szét-nem-elemezett lelki tartalmak kifejezéséig jutott el. Amikor Petőfi formálta az élményt, akkor lélektani folyamatot, cselekvést, történést, élethelyzetet csinált belőle, mint pl. a *Füstbe ment terv* vagy a *Négy ökrös szekér* című versben. A szimbolista költő nem boncolja így szét a lélek belső tartalmát, nem oldja fel őket lelki történések folyamatává, talán mert nem is tudja, talán mert túl bonyolultak. Boncolás helyett rávetíti a képre e belső, komplex tartalmat, s a látomás heve kényszeríti a képet e tartalom hordozására. Valóban oscillál így a mű jelentése, de nemcsak a kép és jelentés távolítása miatt, hanem mert a kép hordozta jelentés is oscilláló, s amikor meg kell fejtenünk a szimbólumot, akkor nekünk kell szétboncolnunk a lelki tartalmat, mert a költő e lépést kihagyta az alkotás-folyamatból. Nos, Reviczky még szimbolizmus *előtti* módon alkot; élményabsztrakció

nála is van, de a kifejezett élmény tagolt, világos, áttetsző, s a jelentés *annyira* feltétlenül egyértelmű, amennyire egy lírai vers egyértelmű lehet. Nincs is még tehát szüksége a kifejezés látomásosságára. E második felvetésünk oda irányul, hogy meg kellett volna húzni az elhatároló, elválasztó vonalakat is. Az élmény az új stílushoz közelíti Reviczkyt, a kifejezés azonban el is választja tőle. A monográfia a felfedezés izgalmaiban inkább elmosza Reviczky és a szimbolisták közötti határt, a valóságnál jobban közelíti hőseit a szimbolizmushoz. Igaz, az elválasztás lehetősége, gondolatcsírái benne vannak a dolgozatban. Említi Mezei például, hogy Reviczky gondolkodása gyakran még a liberalizmusból indul ki, de konklúziói már századvégiek. Néhányszor említi azt is, hogy hőse „átmeneti” jelenség. Az elválasztásban talán szerepet kaphatna az a tény is, hogy Reviczky fél-lábbal még a pozitívizmus talaján áll, tehát még nem hatnak rá eléggé azok a századfordulói, modern, irracionalista eszmék, amelyek nélkül Ady szimbolizmusa elképzelhetetlen. Fontos szerepet kaphatna az elválasztásban élmény és kifejezés egységes vizsgálata, a kifejezés-mód, a forma figyelése stb.

A monográfia igazi érdeme — a szimbolista élmény természetének kifejtése, Reviczky élménytartalmának, lírai lelkivilágának avatott elemzése s a tárggyal kapcsolatos eszmetörténeti fejtegetések. Beletartozik abba a folyamatba, amely során újabb és újabb területeket hódít meg a marxista irodalomtörténetírás. Mint minden kísérlet, mint minden „rendhagyó” alkotás — bizonyára viták és töprengés forrásává válik, de ez nem is idegen Mezei József szándékaitól. Benne is sok polemikus hevület halmozódott. Mondatai nemcsak az adott tárgyra koncentrálnak, mert gyakran történetírásunk, műelemzésünk, szemléletünk lényeges pontjait vitatják.

KOVÁCS KÁLMÁN

AZ EURÓPAI MAGYAR ÍRÓ NYOMÁBAN

GYERGYAI ALBERT: A NYUGAT ÁRNYÉKÁBAN

(Szépirodalmi, 1968)

Pontos (és megvesztegetően önirónikus) címet adott Gyergyai Albert új tanulmánykötetének, mely a *Klasszikusok* és a *Kortársak* világirodalmi tanulmányai után, közel félévszázados, magyar tárgyú munkásságának a legjavát bocsájtja a mai olvasó elé. Pontos, mert ez a könyv, amely a szerző vallomása szerint, túlnyomórészt